

Müller Róbert: A Keszthely-fenekpusztai erőd déli fala előtti temetők
c. doktori értekezésének opponensi bírálata

A könyv alakban megjelentetett dissertatio alapjában véve életmű. Müller Róbert több mint 50 éve került kapcsolatba a fenékpusztai erőddel, és több mint 40 évvel ezelőtt, első önálló ásatásának színhelye volt az erőd északi tornya és a déli torony előtti temető egyik sírcsoportja. A Bél Mátyás óta ismert, Rómer Flóris által már 150 évvel ezelőtt felmért fenékpusztai erőd ma már fogalom nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi régészeti irodalomban is. Ezen a lelőhelyen generációk folytattak feltárásokat a Lipp Vilmos által éppen 130 évvel ezelőtt megkezdett kutatások óta. A dissertatio mintegy 1100 sír adataira épül, s bár ez soknak látszik, mégis az 1885 és 2000 között feltárt sírok az összes temetkezésnek legfeljebb 20 %-át teszik ki, ami azt jelenti, hogy a temetők nagyobb része még feltáratlan vagy elpusztult. A temetők kutatottsága még így is nagyobb arányú, mint az erődé, amelynek feltártsága kb. 10 %.

Müller R. munkája egy fél évezrednyi időívet ölel fel; lényegében a IV. sz. közepétől az egész népvándorláskort tárgyalja a maga szerteágazó problematikájával. A feldolgozás tárgya a késő-római erődhez tartozó temetők, a továbbélő késő-római lakosság, valamint a korai Keszthely kultúra és a Karoling kor temetkezései.

Az erőd fal déli oldalán feltárt síroknak csupán ötödrészét tárta fel a dissertatio szerzője, éppen ezért a korábbi kutatások eredményeit filológiai alapossággal kellett revízió alá vennie, hogy öt évszázad temetkezéseit egységes szempontok szerint vizsgálhassa. Erre szüksége is volt; kiderült ugyanis a fellelhető tárgyak és a leltárkönyv összevetése alapján, hogy Lipp V. a fenékpusztai leleteket a vele egy időben feltárt alsópáhoki temető anyagával keverte össze, azaz alsópáhokiakat közölt mint fenékpusztai leleteket. A 247 oldalas publikációban éppen ezért 139 oldalon írja le a korábbi ásatások során feltárt temetkezéseket. Ennek során többek közt kiszűrte azokat a tárgyakat, amelyeket nem tekinthetünk sírmellékletnek, amelyek másodlagosan kerülhettek a sír földjébe. A feldolgozás nehézségeit fokozta a sokszor hiányzó vagy hiányos, számos alkalommal ellentmondásokat tartalmazó dokumentáció. A sírmellékletek közül sok eltűnt, de nemcsak a II. világháború időszakában.

A feldolgozás során kiderült, hogy a korábban egyetlen nagy kiterjedésűnek vélt temető topográfiaiailag jól elkülöníthető sírcsoportokból áll. Erre korábban csak Pekáry Tamás utalt, de pl. Sági Károly még az 1970-es években is úgy vélte, hogy a Lipp és Csák Árpád által kutatott temetkezésekkel összefüggő temetőt tárt fel. Müller R. meggyőzően bizonyította, hogy az erőd falától távolabb három önálló temetőt nyitottak a késő római korban. Ezekről térben és időben is jól elkülöníthetők a déli erőd fal előterében előkerült sírok; az erőd kaputól nyugatra ill. annak két oldalán pedig még további három temetőt tudott meghatározni, azaz összesen 6 temetőhöz tartozhattak a korábban még egységesen kezelt temetkezések. Ez a felismerés részben saját, 1999-2000 évi ásatásainak köszönhető, amelynek során a sírcsoportok kiterjedését, határait igyekezett meghatározni, részben pedig annak a fáradságos elemző munkának, amelyet a korábbi felmérések, dokumentációk tanulmányozása során végzett.

Az erőd DK sarkától több mint 180 m-re, a már említett 6 temetőn kívül előkerült még egy, az V.sz. második felére keltezhető, 31 síros temető (az ún. VII. temető), amelyet Straub Péter fog közölni. Helyzete és vázlatos temetőtérképe azonban a 2. sz. elterjedési térképen szerepel. A temetők szerinti elkülönítés, a korábbi kutatások eredményeinek térképre vetítése, a munka fontos értéke - különösen akkor, ha arra gondolunk, hogy az egyes korszakokban az erőd lakossága többé-kevésbé ugyanazon a területen temetkezett- s jóformán nincs olyan temető, talán éppen a VII. számút kivéve, amelynek sírjai közé ne vágta volna be későbbi sírgödöröket.

A logikusan szerkesztett, jó tájékozódást nyújtó, kronológiailag is világosan tagolt temető-ill. elterjedési térképeknek egy hibájuk van; nem találjuk rajtuk az erőd tornyainak számozását, így pl. hiába keressük az S 4 és S 5 tornyok előtti temetkezéseket, amelyekben a kosaras fülbevalók előfutárai jelennek meg; a bírálónak vagy az olvasónak egy másik közleményt kell elővennie ahhoz, hogy ezek helyét pontosan azonosíthassa.. (Persze ki lehet számolni a tornyokat, de a kiindulópont bizonytalan lehet, ha csak erre lennének utalva.)

Bár a Lipp V. által feltárt, 300 síros temető helyét azonosítani tudta, Csák Árpádnak az 1900-as évek elején készített térképe alapján, temetőtérkép azonban sajnos nem állt rendelkezésére. Lipp V. csak az 5 legrangosabb sírt ismertette részletesen, a többiről csak összefoglalóan írt. A sírok többségét ráadásul az újkorban ki is rabolták. A dissertatio fontos eredménye a temetkezések világos, időrendi tagolása. Négy nagy időrendi csoportot különített el: 1. a IV. sz második felére ill. az V.sz első felére tehető késő római sírokat; ezeknek száma a legjelentősebb az 1100 sír közül. 2. A továbbélő római lakosság temetkezéseit, amelyek nagyjából az V.sz második felére tehető ill. olyan VI. századi leleteket tartalmazó sírokat, amelyek 568 előtti időszakra is keltezhetők. A 3. időrendi csoportba a korai Keszthely kultúra temetkezéseit sorolta, amelyek a VI. sz utolsó harmadára és a VII. sz első felére keltezhetők, végül a 4. csoportba a Karoling kori temetkezéseket teszi, amelyek 9. századi leletekkel jellemezhetők. Már ebből a csoportosításból is világosan látható, hogy Sági K. korábbi elméletével szemben, miszerint Fenékpusztán a tetrarchia korától a középkorig folyamatos lenne a meglepedés, ő időrendi hézagokat tudott megállapítani. Míg elődje teljes kontinuitást feltételez, Müller R. szerint Kr.u. 630, az erőd pusztulását követően csaknem 200 éves időrendi hiattal kell számolnunk. A honfoglaló magyarok megjelenésével a Karoling kori temető használata is megszakadt, és a középkorban is csak időszakosan telepedtek meg a romok között. A kronológiai tagolás problematikus pontja, a 2 azaz az ún. késő-antik időszak. A helyben maradt római, romanizált lakosság hagyatékának meghatározása a régészeti kutatások egyik legnehezebb feladata.

A romanizált, továbbélő népesség feltehetően a korábbi évszázad kultúrájának folytatója, a korábbi ipari termékeket és talán viseleti tárgyakat használta, gyártotta. Anyagi erőforrások hiányában és a távolsági kereskedelem meglazulásával általában nem kerülnek be olyan import-tárgyak, amelyeknek segítségével az időrendi meghatározásokat szilárdabb alapokra lehetne helyezni. Pedig Fenékpusztára aránylag sokáig érkeztek importált árucikkek, bár ezek nem a temetők, hanem az erőd anyagában lelhetők fel. Kiemelkedő jelentőségűek ezek közül pl. a Hayes 61 B formájú északafrikai kerámia, amelynek gyártása az V. sz első felében még folytatódott, vagy említhetjük a dunai provinciákban rendkívül ritka Chenet 320 formájú, pecsételt díszű Argonnenware-t; ez a keletgalliai áru egyébként Fenékpusztán kívül csak Vindobonában és Carnuntumban lelhető fel.

Az egyes korszakok temetkezéseinek pontos számát nehéz lenne meghatározni, miután rendkívül sok a melléklet nélküli sír. A II. temetőben arányuk 46 %, a III. temetőben 32 %, de általában a temetkezések 20-48 %-ban melléklet nélküliek. M.R. ezek esetében is megkísérli az időrendi besorolást, részben csak egy-egy korszakra jellemző ritus, részben pedig a vázak állapota alapján. Figyelemreméltó a boroveci 8-11. századi temető alapján tett megfigyelés, miszerint koporsók használata esetén a *serpula lacrimans* által okozott gomba fertőzés idézhette elő a csontok gyorsabb decompositioját. Megfigyelése szerint a koporsó faanyagában lévő kórokozó károsíthatta a csontokat is a kora avar kori sírok esetében. A kitűnő megfigyelést azonban túlságosan sokszor próbálja keltező értékűnek feltüntetni, és számos melléklet nélküli sírt sorol be csupán a váz állapota alapján a korai Keszthely kultúra temetkezései közé, amit csak fenntartással fogadhatunk el. M.R maga is utal arra, hogy a Keszthely-kultúra temetkezéseinek számát nehéz megállapítani, mivel pl. az erőd DNY sarkánál késő-római sírok is találhatóak. Mellékletek hiányában azonban a két korszak

temetkezéseinek elkülönítése teljes bizonyossággal aligha lehetséges. Sokszor még így is nyitva hagyja a melléklet nélküli sírok korának kérdését-pl. a részleges kőpakolású sírok jó állapotban található vázai esetében. A sírok tájolásával kapcsolatban Bóna I. nyomán utal arra, hogy a Ny-K-i irányítás a keresztény temetőkben gyakoribb, de a tájolási eltérések nem írhatók különböző etnikumok számlájára. A temetkezési szokások elemzése során foglalkozik a sírgödörök formájával, mélységével, a téglasírok és a kőpakolások típusaival, a sírokban megfigyelhető égésnyomokkal, a vázak helyzetével, a koporsós sírokkal, a kettős és többes temetkezésekkel, és külön tárgyalja a melléklet nélküli sírokat ill. az étel és ital melléklet adásának szokását. Ennek során megállapítja, hogy téglasírokat általában a késő római korban használtak, de másodlagosan felhasznált téglákkal még a 9.században is kibéleltek sírokat. A részleges kőpakolás esetenként ugyan a késő római korban is megfigyelhető, általánosságban azonban csak a Keszthely kultúra időszakában vált. Érdekes ugyanakkor, hogy kőlapokból összeállított sírokat nem ismerünk Fenékpusztáról, míg a tartomány nyugati részén ez a temetkezés a IV. században általánosnak mondható (I. H. Zabehlicky publikációját). A téglasírok számát temetőnként vizsgálva kiderült, hogy míg a III.sz temetőben a temetkezések fele téglasír, a déli erődfal előterében mindössze 10 %-ra tehető ezek aránya. A téglasírok sokszor melléklet nélküliek, míg a gazdag temetkezések gyakran földsírok. Részleges kőpakolású sírok a Keszthely kultúra időszakára jellemzők, s bár a Karoling korban is általános ez a temetkezési szokás, a kettő közt nincs kontinuitás. A részleges kőpakolású Karoling kori sírok dunántúli párhuzamaira hivatkozik, de kihagyta a Szőke B. által publikált sárvári temetőt.

A korai avar sírokban megfigyelhető égésnyomokat a sírgödör rituális megtisztításával hozza kapcsolatba. Az alsó karok helyzetének elemzése kapcsán cáfolja Bóna I. felvetését, miszerint az összetett kezű eltemetettek rabszolgák lennének; az egyik ilyen sírban hagymafejes fibula található, ami nem hozható kapcsolatba rabszolga-sírral. A római kori temetőkben ritka zsugorított temetkezés sem feltétlenül alacsonyabb társadalmi helyzetű személyekre utal- ezeknek egyike pl. aranyozott fejdísz viselt. Koporsós temetkezést majdnem minden korszakban meg lehetett figyelni; a legtöbb mégis a Keszthely kultúra temetkezéseiben fordul elő. Ezeknek a temetkezéseknek jellegzetessége a koporsószőgek hiánya, ami azért is meglepő, mivel Fenékpusztán vasolvasztó tevékenységgel is számolhatunk.

A melléklet nélküli sírok száma jelentős; a II. temetőben majdnem minden második sír, a III.-ban pedig minden harmadik sír melléklet nélküli. Ennek okát részben a kereszténység elterjedésében (korábban Burger A. zsidó származású eltemetettekkel számolt), részben a IV. sz második felében kezdődő elszegényedésben látja. Itáliai példák arra utalnak, hogy a mellékletadás az V. sz-ra gyakorlatilag eltűnik. Superpositio az I-III temetőkben nem túl gyakori, esetenként mégis segíthet- főként melléklet nélküli sírok esetében- a temetkezések relatív kronológiájának meghatározásában. Megfigyelései szerint aránylag kevés sírt raboltak ki; ezek többsége késő-római. Az általa kutatott III. temetőben pl. csak 5 % a kirabolt temetkezések száma, ami pl. a gazdagréti temető 37-47 %-ban kirabolt sírjaihoz képest minimálisnak mondható. Ennek okát abban látja, hogy a temetők a folyamatosan lakott erőd közelében voltak, ahonnan szemmel lehetett tartani a területet. Az egykor kirabolt (altberaubt) sírok csekély számához képest az újkori, kincskereső sírablások száma jelentősebb; erre már Lipp V. is utalt.

A mellékletek elemzését sajátos szempont szerint végzi. Külön foglalkozik ugyanis azokkal a tárgyakkal, amelyek a halotti lakomával, a halott megvendégelésével hozhatók kapcsolatba, ill. amelyek áldozati adománynak tekinthetők. Ez a megközelítés teljes mértékben elfogadható és követendő. Ebből a szempontból a kerámiát inkább ételmelléklet adására szolgáló tárgynak tekinti, mivel pl. a népvándorlás kori vagy a Karoling kori edények nem is

lennének alkalmasak folyadék tárolására. A késő-római kerámiamedálék száma aránylag csekély pl. a ságvári temetőhöz képest, ahol a síroknak csaknem a felében fellelhető kerámia. Fenékpusztán csak minden nyolcadik sírban található agyagedény- igaz ehhez az összehasonlításához a Lipp-féle temető anyaga alkalmatlan, mivel az ásató csak az ép edényeket tette el. Halotti lakomához tartozhattak az üveg poharak, füles korsók és kancsók. Üvegtál mindenhol minimális mennyiségben található. Csak lehetőségként vetném fel, hogy az akkori készlethez talán üveg pohár és kerámia tányér tartozhatott. A pohár-korsó kombinációval kapcsolatban a korábbi kutatás felvetette, hogy az így eltemetettek keresztények lehettek; ezt azonban Lányi V. cáfolta. W. Schmidt ezt a mellékletadást népszokásnak tartja, amely akár keresztény sírokban is előfordulhat. Konkrét étel-melléklet meghatározására csak néhány sír esetében volt lehetőség.

A temetkezések keltezésénél fontos szerepet játszanak az érmek; segítségükkel legalábbis a temetők használatának kezdete jól meghatározható. Az érmek sorozata a többi pannóniai késő-római temetőhöz hasonlóan, Fenékpusztán is II. Constantius vereteivel kezdődik, ami éremforgalmi okokra vezethető vissza. Az érmekkel kapcsolatban az opponensnek hiányérzete támad, mivel csak a császár neve, uralkodási ideje és legfeljebb a verde adatait találja a publikációban; a LRBC számot azonban sehol sem. Pedig az érmek adataira joggal épít M.R. a temetők megnyitására, sőt az erőd építésének keltezésénél. Többek közt az érmek adataira támaszkodik, amikor a fenékpusztai erőd építésének idejét a IV. sz. közepére, II. Constantius uralkodásának idejére teszi. Mint ismeretes 375 után gyakorlatilag alig került pénz Pannoniába, ezért érthető, hogy az ezt követő időszak időrendi kérdései sok esetben vitatottak. Az érmek állapotával történő keltezés aligha fogadható el perdöntő bizonyítéknak. Érdekes, hogy a 130 éves kutatástörténet során többen hivatkoztak későbbi, III. Valentinianus (425-455) érmekre mind az I. mind a II. temető vonatkozásában. Lipp V. és Csák Á. erre vonatkozó adatait M. R. kétségbe vonta; szerinte az ásatók valószínűleg tévedtek; feltehetően I. Valentinianus érmeiről gondolhatták azt, hogy ezek az V. századi uralkodó veretei. Sági K. is hivatkozott egy 1970-ben, az egyik toronyban előkerült III. Valentinianus éremre, de ez a darab elveszett, így máig nincs hiteles V. századi veretre vonatkozó adat Fenékpusztáról.

Az időrendi kérdéseken túlmenően az érmek sírba tétele a ritus szempontjából is érdekes. Korábban azt hittük a jánosházapusztai temetőnek a tetrarchia korától folyamatos éremanyaga alapján, hogy a limes mentén az éremforgalom nem szakadt meg, ezért csak a tartomány belső területeinek temetőinél lehet jellemző a 320 utáni veretek dominanciája. Erre azonban- mint M.R. rámutatott- alaposan rá cáfoltak olyan temetők, mint az intercisai XXIII, ahol a 208 síros temetőnek mindössze egyetlen sírjában volt érem, vagy Crumerum-Nyergesújfalu, ahol 16 sír közül szintén csak egyben került elő pénz. Fenékpusztán is lényeges különbségek állapíthatók meg. A III. sz. temetőben pl. 12,2 % az éremmel ellátott sírok aránya, ennek ellenére a DK vagy az ÉK részen nem volt érem. A II. temetőben mindössze 2 sírban került elő pénz, de ezek is elvesztek. A legkorábbi érmek az erődből kivezető úttól távolabb voltak, míg a későbbiek ettől északra, keletre és délre, tehát erre terjeszkedett a temető.

A következő fejezetben a viseleti tárgyak elemzésével foglalkozik; megfigyelései alapján következtet viselésük módjára. A dunántúli temetők párhuzamain kívül figyelme a kelet-alpesi és az itáliai területek felé is irányul., minthogy számos típusnak nincs is pannóniai párhuzama. Különös részletességgel foglalkozik a kosaras fülbevalókkal, amelyeket Vida Tivadarral szemben inkább itáliai mint bizánci eredetűnek tart. A típus-besoroláson kívül elemzi a tárgyak készítés-technikáját és a műhely kérdéseket is. A mintaszerű, alapos elemzéssel kapcsolatban csak egyetlen észrevételem volna; a számos fülbevaló-típusról szóló fejezetben az egyes formák, formavariációk folyamatos szövegben kerültek tárgyalásra; ezt belső, tipográfiai tagolással áttekinthetőbbé lehetett volna tenni. 106-főleg késő római sírban található különböző típusú gyöngyök; korábban Lányi V. 70 gyöngytípust különböztetett

meg. A gagát és üveg nyaklánc- E. Keller megfigyelése szerint- a IV. sz első felére keltezhetőek. Ezek a típusok Fenékpusztán nincsenek képviselve, ami M.R. időrendi javaslatát támogatja. A szerző az erőd építését és az első temetők megnyitását a IV. sz közepére keltezte. A hordóalakú arany gyöngyöket, amelyeket Keller a IV. sz második harmadától az V. sz elejéig terjedő időszakra keltezett, esetenként könnyen porladó, áttetsző gyöngyház? bevonattal látták el- ilyeneket a jánosházapusztai temető anyagában láthattunk.

A férfi viseleti tárgyak közül legfontosabb talán a hagymafejes fibula, amit a *cingulum militare*-val együtt a katonai viselet részének tekintettek. Ezt korábban Bóna I. cáfolta, majd H. Zabehtický a stirlingi limes-kongresszus aktáiban ismét a katonai viselet elemei közé sorolta. Kétségtelen azonban, hogy hagymafejes fibulát polgári személyek is viseltek (M.Gschwind, Abusina 2004) igaz, hogy ezek funkcionáriusok, magas rangú tisztviselők. A hagymafejes fibuláknak széleskörű elterjedése Hispaniától Észak Afrikán át a Közel Keletig, mégis a római hadseregnek köszönhető, bár alkalmanként még a barbaricumba is eljutottak. Ezeket a tárgyakat a sírba is különböző módon helyezték el; ha vállon található, akkor a viseletnek megfelelően, ha viszont a femur táján kerülnek elő, az azt jelenti, hogy a ruhát összehajtva tették a halott mellé. Lányi V. korábban a temetkezési szokások változására is következtetett a fibuláknak a sírban való helyzete alapján. M.R. is utal arra, hogy a IV.sz végétől egyre gyakoribb, hogy nem a viseletnek megfelelően kerülnek a sírba. A szerző csatlakozik ahhoz a véleményhez miszerint- legalábbis a Keller 6 hagymafejes fibulatípust talán központi műhelyekben gyárthatták. Ez feltehetően magas rangú tisztségviselők öltözködésének része lehetett (Tóth E. 1994). Ugyanakkor Moosbauer metallográfiai kutatásai és kidolgozásuk területileg limitált elterjedése (2005) azt sejtetik, hogy nem lehet egyetlen műhelyhez attribuíni ezeket a fibulákat. Alkalmanként a fibulák feliratai is segíthetnek a műhelyek meghatározásában (Schmauder 1999). A tú biztosításának módjával J. Matouschek és H. Nowak foglalkozott (RÖ 2002)- a Fenékpusztán megfigyelhető 3. típusú biztosítás különösen gyakori a Keller/Pröttel 3/4 típusnál. Ezt a változatot a 333-360 közti idősokra keltezi, bár esetenként használata 415 tájáig követhető. A típus megjelenését M. Buora, a S.Seidellel közösen írt publikációjában (2008) 315/330 körüli évekre keltezi, míg Pröttel 330 és 400 közötti évtizedekre teszi elterjedését.

Opponens talán túlságosan is részletekbe bocsátkozik a hagymafejes fibulákkal kapcsolatban, de miután a temetők és ezek révén az erőd keltezésének fontos pilléreit képezik ezek a viseleti darabok, indokolt a velük kapcsolatos problémakör teljes áttekintése. Ebbe beletartozik a műhelyek kérdése is, hiszen ha nem tekinthetők egyetlen gyártóhely termékének, akkor az sem biztos, hogy a különböző műhelyekben egyszerre történtek típusbeli változások, így egy-két évtizednyi eltolódást nem lehet kizárni az egyes gyártmányok esetében.

A csatfibula vagy omega fibula 1972-ben még szinte fenékpusztai specialitásnak számított, azóta Csákvárról, Somogyszilből és a gazdagréti temetőből is ismerjük. A fibula a későbbi korszakokban is jelentős viseleti elem; nagy részük importként a 600 körüli években került Fenékpusztára. A fibulákat- köztük még az egyszerű aláhajlított lábú tüket is a Romani hagyatékanak tekinti mind Riemer mind Bierbrauer.

A viselet másik fontos darabja a karperec; ezek többnyire a II. temető ill. a korai Keszthely kultúra temetkezéseiből kerülnek elő. A stilizált állatfejben végződő karperecnek Brigetioból ismeri párhuzamát, ahol Theodosius érem keltezi. Főleg a IV. sz második felében és az V. században gyakoriak a csont karkötők, ugyanakkor a Keszthely kultúra temetkezéseiben már nem található meg ezek a tárgyak, míg Itáliában a VII. században is előfordulnak. A késői Keszthely kultúra jellegzetes lemezes, kígyófejes karperecei Fenékpusztán nem fordulnak elő. A germán jellegű csatok egy része 568 előtti idősokra keltezhetőek, míg a későbbiek kora avar koriak. Lényeges az a megfigyelése, miszerint a késő-római sírokban egyetlen magas rangú katonai személyhez köthető (Kerbschnitt díszítésű) övgarnitúrát sem találtak. A hagymafejes

fibulákhoz hasonlóan a feltehetően katonai viselethez tartozó szíjvégek is a IV. sz középső harmadára keltezhetők, így ezek a leletek is a M.R. által javasolt időrendet támogatják az erőd építésére és a temetők megnyitására vonatkozóan. Egy- Itáliából vagy az Alpok vidékéről származtatható- övgarnitúra 600 körüli időpontra keltezhető sírban volt.

Feltűnően kevés a fegyver-mellékletek száma; az egyik kard az V. sz első felére tehető, talán germán harcosé lehetett. Lándzsahegyek a Karoling kori sírokban találhatóak. Jól dokumentált késő-római sírokból nyílhegyek sem kerültek elő.

Az emlékanyagból különös érdeklődéssel fordult a fonás eszközei, a guzsalyok felé; ebből a témából már a Zalai Múzeum és az ActaArchHung hasábjain jelentetett meg cikkeket. Jól ismeri az erre vonatkozó teljes szakirodalmat, ezen keresztül a párhuzamok körét. Pásztókay Szőke J. kutatásai alapján azonban felvethető annak lehetősége ezek inkább munkaeszközök és nem csupán a temetkezés céljára készült szimbólikus tárgyak. Valószínűleg használati tárgyak lehettek a jóval korábbi ornavassoi-locarnoii temetők üvegből készült fonóeszközei is. A sírkultuszban Klotho párkához kötődését a korabeli mázas párka-korsók is igazolják (Győr-Serfőződomb); ezeknél is guzsaly látható Klotho kezében.

A IV századi kerámiaanyag Fenékpusztán korántsem olyan változatos mint általában a pannoniai késő-római temetőkben. Az itt gyakori szürke pohár és kiöntőcsöves korsó nem is keltezhető pontosabban- ezek a IV. sz végéig elterjedt típusok. A mázas kerámia azonban nem a IV. sz közepe után tűnik fel; van már a tetrarchia korában is mind a telepeken, táborokban és a temetőkben is. A besimított kerámia megjelenését- helyesen- 330/340 tájára keltezi, amit Ács-Vaspuszta esetében a 355 évi éremlelettel keltezett besimított kerámia is igazol. A legjelentősebb kerámiamelléklet a 2000/126 sírban talált vörös bevonatú tál; a Hayes 51 formájú északafrikai edények utánzata. Erre a típusra már egy dombóvári sír melléklete alapján felfigyelhettünk. Az északafrikai kerámiának Fenékpusztán fellelhető pannoniai utánzatait legutóbb Horváth Friderika foglalta össze. A IV. századon belüli keltezésük természetesen nehéz, mivel az ezeknek mintájául szolgáló kerámiát a tunéziai műhelyek hosszú időn át gyártották. Az "eredeti", importált példányokat is csak minőségi jegyeik alapján tudjuk időrendi keretekbe illeszteni.

Az edény mellékletek száma a Karoling korban jelentős. Korábban Cs.Sós Á. a zalavári-fenékpusztai kerámiát az antik tradíciók folytatásaként értékelte (Acta RCRF 1968), amit azonban a kutatás nem fogadott el. Mások bizánci hatást véltek felfedezni, ezt Szőke B. cáfolta. A Karoling kori edények alján gyakran megjelenő jelekkel is Szőke B. foglalkozott, aki szerint ezek feltehetően fazekasmesterek jelzései. M.R ezt nem cáfolja, de felveti a kérdést, hogy ebben az esetben nem kellene-e minden jó minőségű darabon ilyen jelnek lennie?

Az I-III. temetőben gyakori az üvegedény, míg az erőd fal melletti későbbi temetőben nem található ilyen lelet. Barkóczy L. időrendi javaslatai alapján a fenékpusztai temetők anyagában a IV.sz második felére tehető típusok gyakoriak, sőt a gömbhasú korsók vagy a kónikus poharak az V.sz elején is használatban lehettek. Más típusok, mint pl. az olajos edény, már korábban is feltűntek, de Fenékpusztán az egyik sírban Valens érme keltezi. Az üvegedények értékelésénél B. Rüttinek az augusta rauricai leleteket tartalmazó kötetére is lehetett volna támaszkodni, ami már ezeknek a leleteknek egyfajta kézikönyve.

A munka összefoglalását egy 10 oldalas fejezet jelenti, amelyben a keltezés és a temetők értékelése található. A késő-római temetők elemzése kapcsán megkísérli az erőd építési idejének meghatározását Meggyőző érveket sorakoztat fel annak bizonyítására, hogy az érmek és a legkorábbi keltezhető leletek a IV. sz középső harmadára tehetőek, ezzel szemben a IV. sz elejénre jellemző fibula, karperec vagy üvegedények nem találhatóak meg a leletanyagban. Az erőd területére vonatkozóan érmek (Vetranio) támogatják időrendi javaslatát, amelyet Sági K. korábbi véleményével szemben meggyőzően bizonyít. Három

temetőt tehát- egységes leletanyaguk alapján- egy időben nyithatták meg. Arra a kérdésre, hogy miért kellett egyszerre 3 majd 4 temetőt használni M.R. azt a magyarázatot adja, hogy az erődöt építő, a provincia különböző területeiről ide telepített csoportok megtarthatták önállóságukat, ennek megfelelően külön-külön temetkeztek. A IV. temetőt csak az erőd felépítése után nyithatták meg.

A fenékpusztai erőd építése a többi pannoniai belső erőd építésének második, kerek tornyokkal jellemezhető periódusával egy időben vagy annál valamivel korábban történhetett.

A belső erődök funkciójának kérdésében ma sincs minden részlet megnyugtatóan tisztázva. Tóth E. felvetése szerint védelmi funkciójuk csak 374 után lehetett; ezzel szemben M.R. nem zárja ki, hogy Fenékpusztának már a kezdetektől lehetett valamilyen szerepe a védelmi rendszerben, miután stratégiai fontos ponton az Aquileia-Aquincum út mentén építették. Ennek már a tartomány foglalása idején is fontos katonai szerepe lehetett. Nem véletlen az sem, hogy Thiudimer keleti gót királynak székhelye is itt volt.

Soproni S. korábban feltételezte, hogy a valeriai belső pannoniai erődök reguláris alakulatok, cohorsok állomáshelyei lehettek. A kutatás ezt a hipotézist nem igazolta. M.R. is arra utal, hogy katonai övek nem kerültek elő a sírokban, és magát az erődöt sem sikerült azonosítani a Notitia Dignitatum cohors állomásainak egyikével sem. Tóth E. szerint az első periódusban az erődök a *limitanei* ellátásának logisztikai centrumai lehettek. Háború esetén viszont a *comitatenses* támaszpontjai voltak.

Az erődtől távolabbi temetőket az V. sz. közepén felhagyták; ennek időpontját régészeti eszközökkel meghatározni nem lehet. Történeti dátumként Pannonia prima 456-ban a hunok részére történő átadása és a keleti gótok megjelenése vehető számításba.

A dissertatióból hiányolok egy olyan összefoglaló kronológiai táblázatot, amely a temetők és az erőd periódusait szinkronban ábrázolná. Míg a temetők négy nagy időrendi korszakáról kitűnő képet kapunk, az erődről csak a sorok közt olvashatunk ki építéstörténeti, településtörténeti információt egy-egy pl. az ókeresztény bazilikára vonatkozó megjegyzésből. Igaz, hogy a szerzőnek nem volt könnyű dolga e tekintetben, hiszen a 2009 évi ásatáson kívül újabb, roncsolás-mentes kutatások is hoztak új eredményeket az erőd egyes építményeire vonatkozóan, de egy ilyen jellegű összefoglalás nélkül nehéz tájékozódni ill. nem tudjuk, hogy a temetők és az erőd időrendje mennyiben feleltethető meg egymásnak. Sági K. korábban 29 épület adatai alapján kísérelte meg az erőd periódusait meghatározni. Az újabb kutatások azonban kimutatták, hogy a keltezés sok esetben nem egyértelmű. Vitatott a történeti kiindulópont is. Míg Sági K. szerint az erődöt a tetrarchia korában építették, M.R. a IV. sz. közepére keltezi kiépítését. 2011-ben Heinrich Tamáska O. átfogó tanulmányt írt az erőd belső kronológiájáról és funkciójának változásáról. Ebben M.R. időrendi megfigyeléseit támogatja, ugyanakkor megállapítja, hogy az V. sz. közepe utáni periódusok meghatározásához számos gödörház, gödör, kőépület jelenségeinek alapos elemzésére lenne szükség (a dokumentációk áttekintésén kívül a leletanyag elemzésére, geomagnetikus mérésekkel való ellenőrzésére), ami egy következő projekt célkitűzése lehetne. Ennek kiindulópontja azonban az eddigi kronológiai adatok és a temetők periódusainak összevetése lehetne.

A fenékpusztai erőd némileg eltér a többi pannoniai belső erődtől. Ez az egyetlen, amely nem Valeriához tartozott és kiépítése későbbi időpontra tehető. Fenékpusztán a többi erődnél megfigyelhető korábbi periódusnak nyoma sincs. Az erőd építése előtti településjelenségeket ugyan itt is meg lehetett figyelni, egymástól távolosó területeken, ezekből azonban összefüggő településszerkezet nem áll össze.

A dissertatio szerzője csak érinti a pannoniai sajátosságnak tekinthető erődök rendeltetésének kérdését, ami részben összefügg a temetőkben eltemetettek társadalmi helyzetével. Az alaprajz, az erődítések, a belső épületek organikus építészeti egysége, a

palotaszerű épületek, a nagy horreumok mindenképpen állami építkezést feltételeznek; Mócsy A. császári birtokközpontoknak tartotta a belső erődöket- éppen ezért Gamzigraddal állította párhuzamba.

Polgári és katonai funkciójuk egyaránt elképzelhető. A tisztán katonai jelleget cáfolja M.R. is a temetkezések kapcsán, utalva arra hogy Kerbschnitt díszítésű övgarnitúrák nem találhatók a sírokban és nagyon kevés az egyértelműen katonai viselethez tartozó garnitúrával eltemetettek száma. Radnóti A. 1954-ben paramilitaris helyőrséget feltételezett- nekem úgy tűnik- joggal.

A másik fontos összefoglaló fejezetben a kontinuitás kérdését vizsgálja. Alföldi A. elmélete, miszerint az akkor ismert Lipp V. és Csák Á.-féle ásatások során feltárt fenékpusztai temetők anyaga a továbbélő római lakosság hagyatékának tekinthető, sokáig meghatározó volt. Vele szemben Kovrig I. feltételezte, hogy a korai Keszthely kultúra népessége 568 után érkezett Keszthely környékére, bár a továbbélést nem zárta ki teljesen. Feltételezhető tehát, hogy a Keszthely kultúra létrejöttében a továbbélő romani részt vehettek, de alapjában véve kora avar kori és hozzá kapcsolódó népcsoport hagyatékának tekinti. Ezt elsősorban azzal indokolja, hogy a késő római (késő antik) temetők használatát még a kontinuitás hívei is csak az V. sz. végéig tudták követni, így az avar honfoglalásig 75 évnyi hiatus állt elő. A temetők használata tehát nem folyamatos, legfeljebb a déli erőd fal közvetlen előterében feltárt sírok esetében tételezhető fel, hogy ott a keleti gót uralom alatt sem szakadtak meg a temetkezések. Bár V. Bierbrauer nyomán nem zárja ki, hogy a korai Keszthely kultúra 568 előtt is kialakulhatott, mégis ezt az időszakot követően új jövevényekkel számol. Erre utal az a körülmény, hogy a kori Keszthely kultúra valamennyi temetője újonnan megnyitott sírmező, amelyben nincs nyoma korábbi temetőrésznek. A Keszthely kultúra erős késő antik gyökereit Kiss G. azzal magyarázza, hogy romanizált népesség vándorolt be dél ill. délnyugat felől, akik a szlávok elől menekülhettek. Kérdés azonban, hogy miért pont ide? miért nem Itáliába? A korai Keszthely kultúra temetkezéseinek döntő többségét Alföldi A. nyomán az 568 és 630 közötti időszekekre keltezi, bár Bierbrauer szerint mindkét dátum spekulatív; csak történeti és nem régészeti alapokon nyugszik. Az erődöt 630 táján elpusztíthatták, bár a romok egy részét talán lakhatták. Ezzel hozza kapcsolatba azt, hogy a temetkezéseknek helyenként a VII. sz. közepéig folytatódtak. Az erődöt a Karoling korban ismét lakhatták; egyes épületeit, védműveit is helyreállíthatták. Figyelemreméltó azonban, hogy az ókeresztény bazilikánál nincs IX. századi temetkezés; a Karoling kori sírok a déli erőd kapu két oldalán található, ráadásul azokban pogány rítusnak megfelelő temetkezési szokások figyelhetők meg. A IX. századi népesség feltehetően továbbélő avarokból és délszláv elemekből állhatott. A temető használata a magyar honfoglalás koráig követhető.

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy M.R. kulcsfontosságú, nagy sírszámú temetők mintaszerű publikálásával és elemzésével járult hozzá a IV. századtól a IX. századig, lényegében véve a késő-római kortól a honfoglalásig terjedő időszak történeti kérdéseinek megoldásához. Az általa meghatározott négy időrendi csoport vonatkozásában Fenékpusztai jelentősége mind a késő római korban mind a Keszthely kultúra időszakában túlmutatott a regionális problémákon; nem véletlen, hogy a nemzetközi szakirodalom is referencia-pontként hivatkozik ezekre a temetőkre. Sági K. korábbi hipotézisével szemben, aki a tetrarchia korától a középkorig terjedő évszázadokban a folyamatos megtelepedést, a teljes kontinuitást hangsúlyozta, M.R. lényeges finomításokat javasol. Egyfelől megállapítja, hogy mind az V. sz. második felétől a Keszthely kultúra kialakulásáig terjedő időszakban, mind pedig 630-at követően hosszabb idejű discontinuitas tapasztalható; temetkezések nem folyamatosak. A Keszthely kultúra antik gyökereire vonatkozó elméletet elfogadva cáfolja azt, hogy annak létrehozásában az erőd helyben maradt lakossága játszott volna meghatározó szerepet, míg a migratio jelentősége ebben a tekintetben nagyobb lehetett. Az erőd építési

idejét meggyőzően keltezi a IV. sz közepére. Megkísérli az erőd jellegét és funkcióját meghatározni, bár a temetők és az erőd periódusainak összefoglaló jellegű összevetésével, szinkronba állításával adós maradt. A könyv egy fontos nemzetközi projektben megvalósuló kutatások eredményeit bemutató sorozat első kötete. Munkája fontos alapvetés; a Dunántúl ill. az egykori Pannonia I népvándorlás kori történetének fontos kézikönyve lehet, ezért a dissertatio elfogadását és Müller Róbert részére az MTA doktora cím odaitélését javasolom.

Budapest, 2013 május 2

Gabler Dénes
az MTA doktora